

УДК 595.7(092)«18/19»

Трускавецька І. Я.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
біології і методики навчання, ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький),
irina-truskaveckaya@ukr.net

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ЕНТОМОЛОГІВ УКРАЇНИ, ЇХНІЙ ВКЛАД У РОЗВИТОК НАУКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ– ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На основі аналізу архівних документів і періодичних видань висвітлено історичні постаті ентомологів України та проаналізовано їхній вклад у розвиток біологічної науки (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Ключові слова: ентомологія, комахи, заходи боротьби з шкідниками, вчені дослідники, ентомологічні станції, земські установи.

Велика когорта українських учених здійснювали наукові пошуки в складні часи соціально-економічних і політичних змін ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і в ентомологічних дослідженнях.

Масове розмноження багатьох видів комах, часом прокує й розселення шкідників, поширення хвороб і бур'янів, змінюючи при цьому сформовані в біоценозах відносини й зв'язки організмів, завдаючи значної шкоди людині. Актуальність досліджуваної проблеми визначається насамперед потребою в глибокому та всебічному вивченні заходів боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур на території України розроблені вченими-ентомологами в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Метою дослідження є цілісне відтворення історії розвитку ентомології, як окремої галузі науки на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для реалізації мети необхідно виконати завдання: з'ясувати історичні постаті ентомологів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та проаналізувати їхні наукові здобутки в популяризації надбань біологічної науки.

У ХІХ ст. південь України був охоплений масовим розмноженням саранових, озимої совки, лучного метелика, хлібної жужелиці, злакових мух, клопів-черепашок, а посівам зернових культур, особливо пшениці, великої шкоди завдали: хлібний жук (*Anisoplia austriaca* Hrbst), гессенська муха (*Mayetiola destructor* Say), перелітна сарана (*Locustamigratoria* L.), хлібний пильщик (*Seppus pygmaeus* L.) та ін. Збитки були дуже великими і загалом значно перевищували втрати від будь-якої групи шкідливих тварин. На той час майже зовсім не було ентомологів, які б займалися вивченням шкідників, курс сільськогосподарської ентомології не викладався в жодному вищому навчальному закладі, майже зовсім не було ніякої літератури, у якій би містилися відомості про життєвий цикл і розвиток шкідників сільськогосподарських культур [2, с. 19].

Ці обставини змусили земства звернутися за практичною допомогою в університети і Департамент рільництва. В Одесі і Харкові було створено перші наукові центри і засновано ентомологічні комісії, у коло завдань яких входили вивчення біології, екології комах та пошуку заходів боротьби з ними. У 1867–1887 рр. в Одесі працював відомий біолог І. І. Мечников. Як прогресивний учений, він не міг бути байдужим до

народного лиха. В той період І. І. Мечников виконав фундаментальні дослідження в галузі мікробіологічного методу боротьби з хлібним жуком. У подальшому результати цих досліджень стали основою розвитку мікробіологічних засобів захисту рослин від шкідливих організмів.

Однак, тільки в другій половині ХІХ ст. на теренах України у вищих навчальних закладах започатковують прикладні ентомологічні дисципліни і, насамперед, сільськогосподарська ентомологія – дисципліна, яка вивчає комах, шкідників сільськогосподарських культур, реакцію рослин на пошкодження і заходи боротьби із шкідниками. Центрами цієї галузі науки були у той час не лише університети, а й сільськогосподарські дослідні станції, а також земські установи, в яких вперше в нашій країні почали роботу губернські й обласні ентомологи. Такі установи по захисту рослин були організовані у Києві, Харкові, Полтаві, Сімферополі, Херсоні, Смілі та деяких інших містах. Центром ентомологічної науки в країні була Україна, зокрема Київ [1, с. 87]. У Києві скликалися всеросійські з'їзди, тут перебувало Всеросійське товариство діячів прикладної ентомології, видавалися три перші російські журнали з сільськогосподарської ентомології (з 1912 р. «Энтомологический вестник» і майже одночасно реферативний «Журнал прикладной энтомологии») [1, с. 88]. На Україні були виконані спеціальні дослідження з фауністики і систематики комах, в першу чергу по тих групах, які мали велике поширення на території країни і були в ці роки найшкідливішими. Практичні запити сільського господарства викликали розвиток досліджень з екології комах як бази для заходів по захисту рослин.

Вперше свою роботу на сільськогосподарських дослідних станціях розпочали губернські ентомологи В. І. Мочульський, С. О. Мокржецький, Й. К. Пачоський, В. П. Поспелов, П. А. Забаринський та І. І. Мечников. Вони розробляли методи боротьби із шкідниками та створювали ентомологічні станції, де вивчали морфологію й систематику цілого ряду груп комах, приділяючи особливу увагу шкідникам сільського й лісового господарства, опрацьовували загальні проблеми ентомології та екології.

Упродовж багатьох років великим лихом для буряководів України були довгоносики, лучний метелик, озима совка, таку 1899 р. буряковими довгоносиками було знищено 5,5% посівів цукрових буряків. Значну зацікавленість з досліджуваної проблематики виявив В. І. Мочульський. У 1901 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків створило в містечку Сміла Черкаської області станцію захисту рослин. З 1903 р. на посаді завідувача цієї станції працював Євген Михайлович Васильєв – засновник системи захисту цукрового буряку від шкідливих комах, а вже у 1906 р. він опублікував список шкідників цукрового буряку, який містив понад 140 видів.

Впродовж 1910–1913 рр. на території України було організовано обласні сільськогосподарські дослідні станції, а саме: Одеську, Полтавську, Харківську, до складу яких входили ентомологічні відділи. На Полтавській дослідній станції відділ ентомології очолював М. В. Курдюмов – один із засновників сільськогосподарської ентомології, який поклав початок

дослідній ентомологічній роботі. На Харківській дослідній станції аналогічним відділом керував І. В. Смелянов, на Одеській – О. М. Кириченко, який згодом став одним із видатних систематиків ряду напівтвердокрилих.

На початку 20–х років ХХ ст. в науково–дослідних установах України створюються підрозділи з ентомології, а у Наркомземі республіки – відділ захисту рослин, який очолював Віктор Григорович Аверін, та Республіканська станція захисту рослин на чолі з О. О. Мігуліним. Під їхнім керівництвом 1925 р. в Україні вперше було проведено виробниче випробування і впровадження у сільськогосподарське виробництво авіаційного засобу боротьби з італійською сараною, якої налічувалося 250 екземплярів на один квадратний метр.

Вагомі дослідження з екології комах на початку 30–х років ХХ ст. було виконано у відділі екології наземних тварин Інституту зоології АН України під керівництвом професора О. Г. Лебедева. У своїй праці «О значении прогнозов в отношении вредных насекомых», опублікованій у 1930 р., він порушив питання про виникнення ритмічних коливань чисельності комах, їх залежності від космічних чинників або лише метеорологічних впливів, які діють, однак, по–різному в різних місцях. У 1937 р. дослідник опублікував статтю «Электромагнитное поле как формообразующий фактор в жизни растений и животных», у якій розкрито гіпотезу про вплив електромагнітних полів на комах, насамперед їх морфологію та екологію. Співробітники Інституту зоології С. П. Иванов, М. М. Левіт і Е. М. Ємчук виконали фундаментальні теоретичні узагальнення з проблеми динаміки популяцій комах і у 1938 р. опублікували монографію «Масові розмноження тварин і теорія градацій» за редакцією академіка І. І. Шмальгаузена. Це була перша в Україні праця, в якій було узагальнено 325 літературних джерел вітчизняних і 686 – іноземних екологів з цієї проблеми. Важлива роль у розвитку екологічних досліджень комах належить професору Київського національного університету О. Ф. Кришталю. Він брав активну участь в чотирьох Всесоюзних екологічних конференціях, які відбувалися в Києві. Перша – у 1940 р., друга – у 1950 р. були присвячені в основному обговоренню актуальних питань закономірностей масових розмножень тварин, у тому числі шкідливих комах, та їх прогнозуванню. На третій (у 1954 р.) і четвертій (у 1962 р.) конференціях крім проблеми динаміки популяцій широко обговорювалися закономірності формування фауни шкідливих і корисних комах під впливом діяльності людини.

Вивченням шкідливих комах, а саме, перелітної сарани та гессенської мухи, займався С. О. Мокржецький. У своїй праці «О саранче и средствах ее истребления» [4] він висвітлив ряд заходів із боротьби з перелітною сараною, а саме: 1) спостереження, наскільки дозволяють польові роботи, за яйцекладами сарани; 2) збір лялечок сарани, що виорані плугом чи бороною; 3) багаторазове осіннє переорювання всіх ділянок, де були виявлені яйцеклади. [4, с. 35–39].

Діяльність С. О. Мокржецького спричинила появу в Криму перших вітчизняних заводів інсектицидів і обприскувачів. Дослідник уперше в історії біологічної

науки опрацював метод позакореневого живлення й лікування рослин, які не підлягають лікуванню за допомогою обприскування. Таврійський ентомолог досягнув високих результатів при введенні поживних солей у стовбури дерев хлорозних, хворих та постраждалих від морозу, яке проводив двома способами: 1) у вигляді сухих солей; 2) у вигляді розчину. Для цього в обох випадках у стовбурі дерева потрібно просвердлити отвір майже до серцевини, у першому випадку в отвір слід усипати сіль, призначену для лікування дерева, а потім закрити його пробкою. У другому випадку, коли в дерево вводять розчин, при лікуванні великої кількості ушкоджених рослин зручно використовувати звичайні пивні пляшки. Пляшку потрібно прив'язати до стовбура, а в горло вставити пробку зі скляною трубкою, до якої прикріплюється каучукова, що веде до отвору у стовбурі дерева, для того, щоб із пляшки міг надходити розчин (поживні солі) по мірі використання його деревом [5, с. 4]. Цей метод і тепер успішно використовують для захисту рослин.

Одним з основоположників справи захисту рослин і прикладної ентомології на початку ХХ ст. в Україні був В. П. Поспелов, який працював старшим спеціалістом із прикладної ентомології Департаменту хліборобства [6, с. 341]. У 1904 р. він організував у Києві першу в Україні (і в усій Росії) установу, що займалася боротьбою із шкідниками сільського господарства – ентомологічну станцію (Київську станцію для боротьби із шкідниками). Вона стала важливим центром розвитку ентомологічної науки і відіграла значну роль у справі організації боротьби з шкідливими комахами [7, с. 129].

Групою вчених Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва (С. М. Білецький, В. М. Грама, В. П. Грицай) та Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва (Б. М. Литвинов, В. І. Опаренко, М. О. Філатов, В. П. Туренко) вивчено фауну та екологію диких бджолиних – запилювачів люцерни. За період дослідження науковці розробили ефективні прийоми щодо збереження, накопичення і охорони запилювачів, а також започаткували три наукові школи професорів О. О. Мігуліна, Б. М. Литвинова та С. М. Білецького. Учені обґрунтували системну теорію циклічності динаміки популяцій та її технологічне рішення щодо багаторічного (стратегічного) прогнозу масових розмножень шкідливих комах, зокрема розробили міжсистемний метод прогнозування масового розмноження лучного метелика, озимої совки, злакових мух, шкідливої черепашки, хлібної жужелиці, саранових – для Африки та країн Близького Сходу, бавовникової совки, яблуневої плодожерки, капустяного білана та капустяної совки. Під керівництвом проф. О. В. Захаренка проводились фундаментальні фауністичні дослідження сітчастокрилих комах України та інших регіонів, вивчення їх екології й господарського значення, при цьому особливу увагу проф. О. В. Захаренко приділяв дослідженням у галузі заповідної справи в Україні, розробленню природоохоронних заходів.

Отже, у галузі прикладної ентомології другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні працювало небагато дослідників, переважно С. О. Мокржецький, Й. К. Пачоський, В. П. Поспелов та І. І. Мечников, які розробляли методи боротьби з комахами–

шкідниками та створювали ентомологічні станції, де вивчали морфологію і систематику цілого ряду груп комах, приділяючи особливу увагу шкідникам сільського і лісового господарства, опрацьовували загальні проблеми ентомології та екології. Ученими-ентомологами розроблено методи боротьби з комахами-шкідниками (агротехнічний, хімічний та біологічний). Окреслено перспективні шляхи використання набутого досвіду ентомологів, зокрема Є. М. Білецького, В. І. Мочульського, О. О. Мігуліна, О. В. Захаренка та інші, які започаткували й розвивали нові провідні напрями у вітчизняних ентомологічних дослідженнях.

Таким чином, наукові праці видатних ентомологів, сприяли формуванню правильного уявлення про процес становлення цієї науки, відтворення особливостей її розвитку, здійснення найбільш значущих відкриттів і створення провідних теорій. Наукові праці видатних ентомологів сприяли формуванню нового напрямку наукових досліджень, які мали не лише теоретичне, а й прикладне значення.

Список використаних джерел

1. Білик М. О. Захист овочевих культур від хвороб і шкідників у закритому ґрунті / М. О. Білик, М. Д. Евтушенко, Ф. М. Марютин. – Харків: Еспада, 2003. – 465 с.
2. Глушенко А. Ф. Долгоносики – вредители бобовых культур / А. Ф. Глушенко. – Л.: Колос, 1972. – 60 с.
3. Круть М. В. Основи захисту рослин від шкідників / М. В. Круть. – К.: Аграрна наука, 1987. – 99 с.
4. Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні / Б. М. Мазурмович. – К.: Наук. думка, 1972. – 230 с.
5. Мечников І. І. Болезни личинок хлебного жука / І. І. Мечников. – Одеса, 1879. – 32 с.
6. Мокржецкий С. А. Опытные станции для исследования вредных насекомых в Западной Европе и в России / С. А. Мокржецкий. – Одесса: Тип. «Славянская», 1900. – 36 с.
7. Пачоский И. К. Механическая обработка почвы как лучшее средство борьбы с врагами хлебных злаков / И. К. Пачоский. – Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. – 32 с.
8. Поспелов В. П. Свекловичный долгоносик и меры борьбы с ним / В. П. Поспелов. – К.: Наук. думка, 1906. – 127 с.
9. Сельскохозяйственная энтомология / А. А. Мигулин, Г. Е. Осмоловский, Б. М. Литвинов и другие. – М.: Колос, 1976. – 448 с.
10. Сайко В. Ф. Свекловичные минирующие мухи / В. Ф. Сайко. – М.: Колос, 1986. – 84 с.

References

1. Bilyk M. O. Zahyst ovochevyh kul'tur vid hvorob i shkidnykiv u zakrytomu g'runtі / M. O. Bilyk, M. D. Evtushenko, F. M. Marjutyn. – Harkiv: Espada, 2003. – 465 s.
2. Glushhenko A. F. Dolgonosiki – vrediteli bobovyh kul'tur / A. F. Glushhenko. – L.: Kolos, 1972. – 60 s.
3. Krut' M. V. Osnovy zahystu roslyn vid shkidnykiv / M. V. Krut'. – K.: Agrarna nauka, 1987. – 99 s.
4. Mazurmovich B. M. Rozvytok zoologii' na Ukrai'ni / B. M. Mazurmovich. – K.: Nauk. dumka, 1972. – 230 s.
5. Mechnikov I. I. Bolezni lichinok hlebnogo zhuka / I. I. Mechnikov. – Odesa, 1879. – 32 s.
6. Mokrzheckij S. A. Opytnye stancii dlja issledovanija vrednyh nasekomyh v Zapadnoj Evrope i v Rossii / S. A. Mokrzheckij. – Odesa: Tip. «Slavjanskaja», 1900. – 36 s.
7. Pachoskij I. K. Mehanicheskaja obrabotka pochvy kak luchshee sredstvo bor'by s vragami hlebnnyh zlakov / I. K. Pachoskij. – Odesa: Slavjanskaja tip. N. Hrisogelos, 1900. – 32 s.
8. Pospelov V. P. Sveklovichnyj dolgonosik i mery bor'by s nim / V. P. Pospelov. – K.: Nauk. dumka, 1906. – 127 s.
9. Sel'skohozjajstvennaja jentomologija / A. A. Migulin, G. E. Osmolovskij, B. M. Litvinov i drugie. – M.: Kolos, 1976. – 448 s.
10. Sajko V. F. Sveklovichnyie minirujushhie muhi / V. F. Sajko. – M.: Kolos, 1986. – 84 s.

Truskavetska I. Ya., Ph.D., assistant professor of biology and teaching methods, SHEE «Pereyaslav–Khmelnitsky GPU Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), irina-truskaveckaya@ukr.net

The historical figures entomologists of Ukraine, their contribution to science (the second half of the XIX – early XX)

Based on the analysis of archival documents and periodicals highlights historical figures entomologists Ukraine and analyzed their contribution to the development of biological science (second half of XIX – early XX century).

Keywords: entomology, insect pest control measures, scientists, researchers, entomological station, local self-government.

* * *

УДК 94(477)«1918»

Мараєв В. Р.,
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України (Україна, Київ), VladlenMarayev@ukr.net

ДОГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ВСЕВЕЛИКОГО ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО (1918 Р.)

На основі аналізу архівних документів, матеріалів преси і мемуарної літератури досліджуються двосторонні договори, укладені між Українською Державою (Гетьманом Павла Скоропадського) і Всевеликим Військом Донським протягом літа – осені 1918 р. Метою статті є висвітлення основних умов усіх українсько-донських договорів, встановлення точних дат їхнього підписання та термінів дії, а також імен осіб, які їх підписували. Встановлено, що сторони уклали 8 двосторонніх угод, які охоплювали широкий спектр відносин – політичні, військові, торговельно-економічні питання. Підписання цих договорів свідчило про прагнення офіційних Києва і Новочеркаська налагодити широкомасштабну співпрацю з огляду на наявність спільного зовнішньополітичного противника – Радянської Росії, відновити економічні зв'язки, зруйновані під час бойових дій 1917–1918 рр. Однак через бурхливі військово-політичні події на зламі 1918–1919 рр. українсько-донські угоди фактично втратили свою чинність.

Ключові слова: договори, міжнародні відносини, Українська Держава, Всевелике Військо Донське.

Міжнародні договори завжди були правовою основою відносин між різними державами. За часів Української революції 1917–1921 рр. українські державні утворення, вийшовши на міжнародну арену, змогли укласти низку двосторонніх і багатосторонніх угод. 3–поміж них виокремлюється і досить об'ємний комплекс українсько-донських договорів літа – осені 1918 р. за Гетьманату П. П. Скоропадського, підписання яких стало вищою точкою у розвитку відносин України і Війська Донського протягом усього періоду Української революції.

Хоча історики неодноразово зверталися до розгляду договорів Української Держави і Всевеликого Війська Донського (ВВД), вони не приділяли їм окремого спеціального дослідження [14; 20; 24; 13]. Бракує точної інформації про кількість підписаних договорів, їхню хронологічну послідовність, зміст та умови набуття чинності. Наприклад, у невеликій за обсягом статті в «Енциклопедії історії України» з восьми угод згадуються лише дві, причому одна з них («Попередня угода») під неправильною датою (8 серпня) замість правильної – 7 серпня (це помилкове датування досить поширене в історичній літературі) [17]. У деяких виданнях текст «Попередньої угоди» подається неповністю – без двох останніх статей [21, с. 87–88; 22, с. 186–187]. Тож метою цієї статті є висвітлення основних умов усіх українсько-донських договорів 1918 р., встановлення точних дат їхнього підписання та термінів дії, а також імен осіб, які їх підписували.